

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. М. ЩЕРБАТЮК (Київ)

Історія України в публікаціях "Университетских известий"

Історію України XIX—XX ст. неможливо уявити без Київського університету та його вихованців, оскільки у всіх процесах, які відбувались у суспільному житті, науці, культурі, техніці вони брали активну участь. З іменем Київського університету пов'язана ціла епоха української історії — епоха українського відродження XIX — початку XX ст., розвитку національного громадського руху. Його вихованці проводили економічні реформи, здобували наукове визнання й висувалися на громадській ниві. Тут одночасно навчалися люди різних політичних поглядів. Однак з плином часу, зміною поколінь, соціальних рухів, орієнтації та державних чинників університет все ж намагався зберігати своє обличчя, традиції, головну суть. Він залишався храмом освіти, науки та культури².

Забезпеченню цієї мети сприяло заснування й діяльність періодичного видання "Университетские известия" протягом 1861—1919 рр. Питання про організацію журналу було порушено і вирішено позитивно за діяльності попечителя Київського навчального округу М. Пирогова. 10 березня 1861 р. Рада університету доручила спеціальній комісії, що складалася з чотирьох професорів і синдика під керівництвом ректора, підготувати практичні рекомендації з приводу цього. 7 квітня того ж року Рада схвалила пропозиції комісії й на наступному її засіданні (2 червня) відбулися вибори першої редакційної колегії журналу. В її склад увійшли професори М. Іванишев, К. Кесслер, В. Шульгін, О. Вальтер. До них невдовзі приєдналися ректор М. Бунте і синдик В. Коломійцев. Попечитель Київського навчального округу 1 вересня 1861 р. дозволив видання "Университетских известий", затвердив їх програму, склад редакційної колегії. 15 вересня Рада університету вирішила друкувати кожний номер журналу після схвалення нею статей і видавати його щомісяця. У вересні 1861 р. вже з'явився перший номер "Университетских известий".

На засіданні Ради університету, що відбулася 18 січня 1863 р., головним редактором було обрано професора В. Незабитковського. 31 серпня його змінив професор С. Ходецький, який щорічно обирався на цю посаду протягом десяти років. За цей період було вироблено і втілено основні положення та правила, що стосувалися університетського журналу. Крім того, вийшло ряд постанов Ради щодо програми, обсягу видання, його передплатної ціни, обміну та інших питань.

З 1873 р. по 1913 р. на посаді головного редактора працював професор В. Іконников. 7 листопада 1873 р. Рада заслухала і затвердила нову програму "Университетских известий", запропоновану новим редактором. Згідно з цією програмою журнал без суттєвих змін видавався аж до його закриття.

Поступово збільшувався обсяг видання та його тираж. Так, у 1861—1874 рр. журнал складався з 7—20 аркушів, у 1874—1884 рр. — 17—20 аркушів. У перші роки його тираж становив 300 примірників, з 1868 р. — 500, а пізніше він зріс до 600 примірників³.

У другій половині XIX ст., у час докорінних змін економічної структури країни, починаються зміни і в галузі освіти та науки. В 1863 р. було

введено в дію новий університетський статут, якому підпорядковувався і Київський університет. Новоприйнятий статут сприяв розвитку науки в університетах. Цей процес відобразився у збільшенні кількості матеріалів, які публікувалися в наукових журналах. Так, в "Университетских известиях" друкувалося безліч матеріалів, що висвітлювали різні сторони діяльності університету. Це, зокрема, протоколи засідань університетської Ради, нові настанови та розпорядження по університету, відомості про викладачів і студентів, списки студентів та посторонніх слухачів, огляд викладання по півріччях, програми, конспекти, бібліографічні покажчики для студентів, бібліографічні покажчики, які надходили в університетську бібліотеку та в її студентський відділ, інформація й дослідження, що стосувалися влаштування і стану наукової, навчальної, адміністративної та господарської частини університету, відомості про стан колекцій, кабінетів, музеїв й інших навчально-допоміжних закладів університету, наукові звіти, звіти про відрядження викладачів з науковими цілями, огляд дисертацій, поданих для отримання наукових ступенів і т. п., а також і самі дисертації, промови на річних та інших святкових зборах, вступні, пробні, публічні лекції й повні курси викладачів, наукові праці викладачів і студентів, матеріали та переклади наукових праць.

Крім того, у ньому публікувалися численні праці з проблем різних наук. Так, з 1861 р. по 1883 р. на сторінках журналу з'явилося понад 800 матеріалів, серед яких: курсів — до 30; підбірок матеріалу — 6; досліджень, дисертацій, статей з історії — 88; з мовознавства й історії мови — 55; з правознавства, політичної економії та статистики — до 50; з медицини — до 90; перекладів наукових праць — 6; звітів про наукові відрядження — 36; рецензій і критичних статей — 224; промов — 30; статей, що стосувалися стану університету та його установ, діяльності наукових товариств і ін. — 136.

Публікація цих праць в "Университетских известиях" в значній мірі популяризувала наукову діяльність учених Київського університету, які спрямовували свої зусилля в галузі фізики, математики, механіки, природознавства, медицини на пошуки оригінальних наукових концепцій, сприяла налагодженню їх контактів з науковцями інших вузів різних країн. Друкуючи програму свого видання, редакція заявила, що "Университетские известия" також мають на меті "встановити більш тісний зв'язок між університетом та суспільством"⁴.

Щоб надрукувати свою наукову працю, автор подавав письмову заяву декану факультету. За дорученням останнього подана робота рецензувалася спеціалістами. За умови позитивного відгуку про неї, факультет рекомендував її до розгляду Радою університету. На підставі цього Рада вирішувала долю праці, зокрема питання, за чий рахунок її видавати.

Особливе місце в журналі належало публікаціям досліджень істориків Київського університету. З 60-х рр. XIX ст. він став справжнім центром історичної науки. Поява в його стінах молодого покоління істориків: В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, І. В. Лашнюкова, В. С. Іконникова, І. М. Каманіна, О. І. Левицького, І. В. Лучицького, М. В. Довнар-Запольського, М. Ф. Владимирського-Буданова, Ф. Я. Ферганського, В. І. Модестова, Ф. Г. Міщенко, Є. В. Тарле та інших сприяла науковій розробці найважливіших проблем історії України, історії стародавнього світу, медієвістики, історії зарубіжних країн, історії слов'янських народів, історіографії, археології. За час з 1861 по 1883 рр. "Университетские известия" опублікували 88 досліджень, дисертацій, статей з історії. В журналі друкувалися праці В. Б. Антоновича, М. В. Довнар-Запольського, М. П. Дашкевича, В. В. Волк-Карачевського, І. А. Линниченка, І. В. Лашнюкова, А. К. Завадського-Краснопольського, Т. Д. Флорин-

ського, І. Пігулевського, І. М. Каманіна, М. П. Драгоманова, В. Істоміна, С. Т. Голубева, М. С. Грушевського, Д. І. Баталія, П. В. Голубовського, П. П. Розанова, З. Оппокова, Стрільчевського, В. С. Іконникова, М. К. Гудзія, Ю. Кулаковського, П. М. Ардашева, О. І. Левицького, М. Молчановського, О. М. Андріяшева, В. Дашкевича, В. М. Перецца. На стан історичної наукової думки в Україні впливав процес усвідомлення національної самобутності українського народу, який привернув увагу до вивчення національної історії, етнографії, літератури. За висловом М. П. Драгоманова — це був час "національного відродження українців"⁵.

Історичні праці, що друкувалися в "Університетских известиях", можна розділити на праці з історії України та ті, в яких розглядалися проблеми із всесвітньої історії. Тут є праці загальнометодологічного й бібліографічного характеру, які охоплювали різні сторони вивчення української та всесвітньої історії⁶.

Праці з історії України, які хронологічно (відповідно з викладеним у них матеріалом) об'єднуються періодом Київської Русі та Галицько-Волинської держави, тобто часом до середини XIV ст.: "З історії литовсько-польської боротьби за Волинь", "Нарис історії Кривицької і Дреговицької земель до початку XIII ст."⁷ М. Довнар-Запольського; "Віче в Київській області", "Взаємні відносини Русі і Польщі до половини XIV ст."⁸ І. Лінніченка; "Історія Сіверської землі до половини XIV ст.", "Історія Льва Діакона як джерело для російської історії" (стосовно України: з опису Болгарської війни Львом Діаконом, Д. Баталій шукає пояснення походів Святослава на Болгарію)⁹ Д. Баталія; "Нові домисли про походження імені Русь"¹⁰ Ю. Кулаковського; "Нарис історії Полоцької землі до к. XIV ст."¹¹ В. Данилевича; "Переговори папи з Данилом Галицьким про унію Південно-Західної Русі з католицизмом", "Князювання Данила Галицького"¹² М. Дашкевича; "Нарис історії Турово-Пінського князівства X—XII ст.", "Історія Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст."¹³ М. Грушевського; "Чолобитна про благословіння на Київську і вся Русі митрополію архієпископа полоцького Іони Глезни"¹⁴ В. Перецца; "Нарис історії Волинської землі до к. XIV ст."¹⁵ О. Андріяшева; "Володимир Мономах і його час"¹⁶ І. Лашнюкова та ін.

У багатьох працях з історії України мова йде про події періоду XIV—XVIII ст.: "Барбакулабівський літопис", "Боротьба Польщі з козацтвом"¹⁷ В. Волк-Карачевського; "Державне господарство Литовської Русі при Ягеллонах"¹⁸ М. Довнар-Запольського; "Грамоти великих князів литовських"¹⁹ В. Антоновича; "З історії міського самоуправління за магдебурзьким правом", "З історії міжнародних відносин Польщі і Росії", "Матеріали Київської міської громади", "До деталей про початок війни Б. Хмельницького"²⁰ І. Каманіна; "З історії Київської Духовної академії"²¹ С. Голубева; "З історії міжнародних відносин Польщі і Росії", "До питання про причини, що породжували народні реакції проти Польщі в південно-західній Росії в XVIII ст."²² М. Істоміна; "Історія складання "Топографічного опису Чернігівського намісництва" Шафонського"²³ М. Стороженка; "Збірник матеріалів для історії земель та угідь в Лівобережній Україні за рукописом унів. св. Володимира"²⁴ І. Лучицького; "Боротьба культур і народностей у Литовсько-російській державі в період династичної унії Литви з Польщею", "Люблінська унія та її наслідки"²⁵ М. Дашкевича; "Афанасій, ігумен брест-литовський і його діяльність на захист православ'я проти унії", "Нарис внутрішньої історії Малоросії у другій половині XVII ст."²⁶ О. Левицького; "Південно-Російські господарські замки в половині XVI ст. Історико-статистичний нарис"²⁷ М. Грушевського та ін.

Наукові дослідження, викладені в інших працях, охоплюють періоди Київської Русі і Галицько-Волинської держави та частково литовсько-польську добу: "Про початок російської писемності"²⁸ П. Голубовсько-

го; "Нариси відомостей про Подільську землю до 1434 року"²⁹ М. Молчановського; "Нарис історії Великого Князівства Литовського до половини XV ст." В. Антоновича та ін.

Ці праці надали великої популярності київській школі українознавців, яку заснував видатний учений В. Б. Антонович. Він написав понад 300 праць з історії, етнографії, археології, був серед ініціаторів проведення у Києві III Археологічного з'їзду, де українська історична наука засвідчила про свій високий рівень і здобула європейське визнання. Як талановитий педагог В. Б. Антонович підготував цілу плеяду українських істориків, серед яких Д. І. Баталій, М. С. Грушевський та ін.

Дослідження в істериико-статистичному нарисі "Південно-Російські господарські замки у середині XVI ст." студента Михайла Грушевського характеризують причини виникнення та стан окремих українських замків, зокрема, Канівського, Черкаського, Володимирського, Луцького, Кременецького, Чорнобильського, Київського, Остерського та інших. Автор доводить, що влаштування й добрий стан цих державних укріплень мали велике економічне і політичне значення для Русі.

Проблеми джерелознавства, слов'янського фольклору, історії західноукраїнських земель досліджував вихованець Київського університету М. П. Дашкевич. Його історичний доробок на сторінках "Университетских известий" виражений чотирма вищезгаданими працями. Плани католицької церкви щодо поширення свого впливу на схід відображені у праці "Переговори папи з Данилом Галицьким про унію Південно-Західної Русі з католицизмом". Тут дослідник вказує, що під час переговорів про унію з Данилом папа Інокентій IV переслідував релігійні та політичні цілі. Він продовжував робити давні спроби підпорядкувати православний схід Римському авторитету і в той же час намагався захистити католицький захід від вторгнень монголо-татар.

У праці пояснюється, що князі Київської Русі, духовенство і народ вбачали у цих стосунках швидше політичну необхідність, ніж релігійну. Україні потрібен був військово-політичний вагомий союзник у боротьбі з монголо-татарами. Тому релігійні уступки були дуже незначними і майже ніколи не виконувалися. І лише дипломатичний розрив з татарами примусив Данила Романовича прийняти королівський титул у 1253 р. Але, ведучи боротьбу з татарами і не отримуючи підтримки із заходу, Данило змушений був припинити переговори, й унія не відбулася. Вчений змальовує характерні риси українського князя Данила, відзначає його дипломатичність та політичну активність, яка свідчила про зростаючий авторитет України у тогочасній Європі.

Значну кількість праць опублікував в "Университетских известиях" І. М. Каманін, згодом професор, архіваріус Центрального архіву давніх актових книжок при університеті св. Володимира. Його дослідження "З історії міського самоуправління за магдебурзьким правом" являє собою опрацьований матеріал на основі стародавніх актових книг Київської міської громади. Метою дослідження було започаткувати систематичний збір даних і створити загальний огляд внутрішньої історії Києва, київської громади, її самоврядування та господарства за прожите тисячоліття. Тут друкується ряд універсалів гетьманів, які свідчать, що українські гетьмани, подібно Богдану Хмельницькому, значною мірою намагалися підтримувати благополуччя киян.

У праці "До деталей про початок війни Богдана Хмельницького" І. Каманін досліджує "Короткий літопис про війну поляків з козаками", яка, на його думку, не має закінченого характеру і являє собою витяг з іншого невідомого літопису польського автора. Цей автор, виходячи з викладу матеріалу, був очевидцем і учасником багатьох описаних подій 1647—1656 рр. Каманін приходить до висновку, що літопис повинен за-

кінчуватися до обрання в польські королі Яна Собеського, тобто 1674 р. Причиною, яка змушує робити такий висновок, є те, що на протязі всього опису подій майбутній польський король відомий автору лише як пан Ян Собеський, яворівський староста³¹.

Одна з праць історика М. Істоміна, які публікувалися в "Університетских известиях", — "До питання про причини, що породжували народні реакції проти Польщі в південно-західній Росії в XVIII ст." Праця написана на основі актів Київського Центрального архіву. Тут автор акцентує увагу на тяжке гноблення з боку Польщі українського населення у другій половині XVIII ст., змальовує релігійне становище України і зазначає, що воно породило видатну особу Мельхіседека Значко-Яворського, чия діяльність була спрямована на покращення долі українського народу, але не могла сприяти цьому значною мірою з тієї причини, що народ України страждав не тільки у релігійному, а й в економічному та політичному відношенні. Вивчення причин народного повстання 1768 р. дає можливість зробити висновок, що цю подію було легко передбачити і неважко пояснити неминучість гайдамацьких виступів — реакції народних мас на польське гноблення у вигляді козацько-селянських погромів, які вперше вибухнули на початку XVII ст.

Ряд важливих і цікавих питань щодо державного та суспільного устрою стародавньої Русі розглядаються у праці "Віче в Київській області" стипендіата Линниченка, яка знайомить читачів із своїми матеріалами у другому й третьому номері згадуваного періодичного видання за 1881 рік. Тут прослідковується історія, поступовий ріст і занепад віча.

У праці "Володимир Мономах та його час" Лашніков характеризує особу князя поряд з іншими руськими князями, описує деякі моменти його внутрішньої й зовнішньої політики. У дослідженні особистості Мономаха автор використовує некрологи тогочасних літописців³².

В основу опису історичної діяльності Володимира Мономаха дослідник поклав літописи, де було зафіксоване життя князя. І. В. Лашніков у своїй праці звертає увагу на ті сторони в характері та в історичній діяльності Володимира Мономаха, які ще не були досліджені істориками.

Студент Стрільчевський, зробивши переклад з польської мови знайденого ним у Луцькій міській книзі "Оголошення про послуги Речі Посполитої його милості пана Криштофа Перетятковича. 1683 року, місяця листопада 23 дня", знайомить нас з деякими моментами відносин Польщі з козаками у 1657—1659 рр. Його праця "До питання про відносини Польщі з козаками в 1657—1659 рр." була опублікована в "Університетских известиях" № 9 за 1873 рік. Тут зазначається, що, перебуваючи у важкому політичному становищі, уряд Польщі звертається за допомогою до козаків, яких вважали головними винуватцями всіх державних невдач. Далі мова йде про відносини з Україною, метою яких було схилити її на свій бік у боротьбі з Росією.

"Грамоти великих князів литовських" — наукова праця Володимира Антоновича, де опубліковані грамоти литовських князів, які охоплюють час від кінця XIV ст. до 1569 р. Тут автор подає жалувані грамоти приватним особам на володіння землями, маєтками; грамоти, які відносяться до діяльності церкви та духовенства, до військової служби, міст, до життєдіяльності селян і їх відношення до землеволодіння; грамоти стосовно адміністрацій, судовиробництва, фінансового влаштування. Багато грамот стосуються давніх українських князівських родів: Олельковичів, Острозьких, Любецьких, Вишневецьких, Ковельських, Сангушків-Коширських, Капуст, Корецьких, Четвертинських, Острожецьких, Курбських.

Плани Московської держави в середині XVI ст., інтереси та причини, які штовхали Польщу до унії з Литвою, чого чекали від цієї

унії литовці, який вибір мала Україна в тогочасній політичній обстановці — проблеми, які розглядає М. Дашкевич у науковій праці "Люблінська унія та її наслідки"³³. Дослідник знайомить з умовами й обставинами, які сприяли у другій половині XVI ст. здійсненню цієї унії. Вказуючи на наслідки Люблінської унії, Дашкевич говорить, що вона поклала не тільки кінець Литовсько-руській державі, а й початок утисків литовського та українського народів у їх самостійному розвитку³⁴.

З метою ознайомити читачів з працями студентів, які відзначалися оригінальністю вирішення того чи іншого наукового питання, редакція відкрила в "Университетских известиях" вільний відділ, в якому студенти мали змогу друкувати ці праці. Тому поряд з працями вже відомих учених на сторінках журналу друкувалися твори студентів Михайла Грушевського, Миколи Дашкевича, Миколи Гудзія, Ореста Левицького, Митрофана Довнар-Запольського, Володимира Іконникова, Валеріана Шеффера, Василя Ляскоронського та ін. їх праці поряд з дослідженням історичних подій мали мету сприяти ствердженню методично-принципових прийомів розробки вітчизняної історії шляхом ознайомлення з розробкою науки на Заході.

При університеті діяли різні вчені товариства. Створене у 1873 р. Історичне товариство Нестора-літописця, серед фундаторів якого були вчені-історики університету, сприяло поживленню досліджень у Києві та в Україні в цілому. Його членами були: В. Б. Антонович, О. Ф. Кістяківський, В. І. Модестов, Ф. Я. Фортинський, І. В. Лучицький та інші. Товариство об'єднувало науковців з інших університетів України і Росії, викладачів Київської духовної академії (М. І. Костомаров, П. О. Лашкар'єв, О. О. Котляревський і ін.). Центральне місце серед інтересів товариства посідали проблеми з історії України. Товариство виконувало функцію координатора наукових досліджень і дало приклад для заснування Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, Історико-філологічного товариства при інституті кн. Безбородька в Ніжині, Українського наукового товариства у Києві. У відділі наукової хроніки "Университетских известий" містилися річні звіти про склад і діяльність Історичного товариства Нестора-літописця та стан його бібліотеки. Тут повідомлялося про прийняття нових і втрати членів, огляд діяльності товариства, кількість засідань і питань, які на них розглядалися.

Поряд з українознавчими творами з історії України на сторінках "Университетских известий" друкувалися дослідження із всесвітньої історії. Дуже часто з матеріалів цих праць та з праць загальнометодологічного і бібліографічного характеру ми черпаємо інформацію, яка певною мірою стосується історії України. Так, праця І. Лашнікова "Нарис російської історіографії та історії" поділяє російську історіографію на три складові частини, перша з яких — період "удільно-вічевої Русі" стосується історіографії з історії України. В цій же праці він зазначає, що "історіографія наша більш національна, ніж історіографія інших європейських народів не тому тільки, що наші історіографи зображають історію своєї вітчизни, але також за їх поглядами, тенденціями та способом вираження"³⁵.

Щодо історіографії історичної науки В. С. Іконников, який у 1873 р. був обраний головним редактором журналу "Университетские известия", переконував, що вона постійно розвивалася під впливом загальноісторичної критики, і цей факт, на його погляд, стверджує необхідність вивчення рідної історії у зв'язку із загальною історією³⁶, що дуже часто саме так і відбувалося. Саме тому це була одна з наукових причин, щоб матеріали вітчизняної та всесвітньої історії досліджувалися в комплексі.

Отже, публікація історичних праць, зокрема з історії України, на сторінках "Университетских известий" сприяла розвитку історичної наукової думки в Україні у кінці XIX і на початку XX ст., допомагала становленню й діяльності низки дослідників, відображала розвиток нашої вітчизняної історії.

¹ 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. — К., 1993. — С. 4.

² З іменем святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. — К., 1994. — С. 5.

³ Систематичний покажчик до "Университетских известий" за 1861—1912 рр. — К., 1913. — С. VI.

⁴ Там же. — С. II.

⁵ Драгоманов М. П. Украинский вопрос в его историческом освещении // Киевская старина. — 1905. — № 11-12. — С. 169.

⁶ Иконников В. С. Общий взгляд на развитие науки русской истории // Университетские известия. — 1868. — № 10; Исследования о главных направлениях в науке русской историографии // Там же. — 1869. — № 1—12; Ардашев П. Н. О прогрессе в исторической науке // Там же. — 1904. — № 1; Лашнюков И. В. Очерки русской историографии и истории // Там же. — 1869. — № 8; 1872. — № 4; 1879. — № 5, 6, 9; Шеффер В. А. Очерки греческой историографии // Там же. — 1883. — № 1, 3; 1884. — № 5—7; Новодворский В. В. Несколько слов о направлениях в современной историографии // Там же. — 1909. — № 5; та ін.

⁷ Университетские известия. — 1898. — № 12; 1899. — № 4; 1907. — № 12.

⁸ Там же. — 1881. — № 2, 3; 1882. — № 2—11; 1883. — № 4—6, 12.

⁹ Там же. — 1878. — № 5; 1881. — № 2—11.

¹⁰ Там же. — 1906. — № 6.

¹¹ Там же. — 1896. — № 1, 2, 5, 6, 9, 11.

¹² Там же. — 1876. — № 6; 1884. — № 8.

¹³ Там же. — 1891. — № 3, 6, 7, 9, 10, 12; 1901. — № 6.

¹⁴ Там же. — 1904. — № 10.

¹⁵ Там же. — 1887. — № 2—6.

¹⁶ Там же. — 1873. — № 11.

¹⁷ Там же. — 1890. — № 11, 12; 1891. — № 2; 1896. — № 8.

¹⁸ Там же. — 1900. — № 7, 9, 11; 1901. — № 2, 3, 7, 9—12; 1902. — № 2.

¹⁹ Там же. — 1868. — № 4—9.

²⁰ Там же. — 1885. — № 2, 6; 1886. — № 7, 8, 10, 11; 1892. — № 2, 8; 1905. — № 5.

²¹ Там же. — 1885. — № 11, 12; 1886. — № 4—7.

²² Там же. — 1886. — № 4, 6; 1892. — № 2.

²³ Там же. — 1886. — № 10.

²⁴ Там же. — 1883. — № 2—5, 7, 12.

²⁵ Там же. — 1884. — № 10, 12; 1885. — № 1.

²⁶ Там же. — 1874. — № 3—7, 11; 1878. — № 5.

²⁷ Там же. — 1890. — № 11.

²⁸ Там же. — 1895. — № 11.

²⁹ Там же. — 1883. — № 5—7, 10, 12; 1884. — № 3, 4; 1885. — № 3—5.

³⁰ Там же. — 1877. — № 2—4; 1878. — № 2, 5.

³¹ Там же. — 1905. — № 5.

³² Там же. — 1873. — № 11.

³³ Там же. — 1885. — № 1.

³⁴ Там же. — С. 16.

А. П. ГРИЦЕНКО (Київ)

Документи фонду Генерального секретарства народної освіти як джерело з історії українського національно-культурного відродження (1917 рік)

Боротьба за національно-культурне відродження перетворилася в Україні у 1917 р. в один з найважливіших напрямів національно-визвольного руху. Вона займала вагомe місце у діяльності Української Центральної Ради і особливо активізувалася після проголошення 1-го та